

Klaas Spronk en Jan-Wim Wesselius

# Bijbelprogramma's in alle soorten en maten

Net zoals het schaakspelen wezenlijk veranderd is sinds de komst van schaakcomputers, ziet de studie van de bijbel er nu heel anders uit dan twintig jaar geleden. Na aarzelende en gaandeweg ambitieuzer wordende aanzetten in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw zijn er de laatste jaren talloze mooie en nuttige computerprogramma's verschenen om de Bijbel in allerlei verschillende versies te doorzoeken en te helpen bij de uitleg ervan. In dit artikel geven we op grond van onze eigen ervaringen een kritisch overzicht van een aantal van die programma's zonder de pretentie of ambitie om in deze volledig te zijn. We hebben geprobeerd om meer te zeggen over algemene kenmerken en ontwikkelingen dan over individuele programma's en de verschillende versies ervan, want zo'n overzicht is vrijwel altijd al verouderd zodra het verschijnt. Zo heeft Emanuel Tov, met name bekend omdat hij verantwoordelijk was voor de uiteindelijke uitgave van de Dode Zee-rollen, verschillende zeer complete overzichten geschreven die na betrekkelijk korte tijd vooral de rol van een momentopname hebben gekregen<sup>1</sup>. Voor de recente ontwikkelingen moet men naar regelmatig bijgewerkte sites op internet kijken. Aardige overzichten worden bijvoorbeeld geboden op 'Codex: A Website for the Academic Study of the Bible'<sup>2</sup> en 'Bible Software Review'<sup>3</sup>. Ook nieuwsbrieven<sup>4</sup> zijn interessant, al moet men een beetje voorzichtig zijn met de gegeven aanbevelingen, in het bijzonder waar het door amateurs gemaakte software betreft. In dit verband kan ook verwezen worden naar de startpagina<sup>5</sup> zij het dat de argeloze bezoeker van deze pagina door de veelheid van informatie al snel door de bomen het bos niet meer ziet. Het uiterlijk van bijbelprogramma's is, als je door de kleur en vorm van het op het scherm gebodene heen kijkt, opmerkelijk uniform. De meeste programma's laten twee (of meer) vensters zien met informatie die volgens de volgorde van de bijbeltekst is geordend, in het bijzonder grondteksten, vertalingen en commentaren. In wisselende mate kun je met die informatie spelen, bijvoorbeeld

door die teksten naast elkaar in kolommen of onder elkaar te presenteren, wat natuurlijk heel handig kan zijn voor vergelijking van een en ander. Daarnaast geven ze vaak, meestal in nog een ander venster, extra informatie van allerlei aard, die volgens andere principes geordend is: woordenlijsten in allerlei talen, bijbelse woordenboeken en lijsten van de codering van alle woorden in de grondteksten van de Bijbel volgens het systeem van James Strong. Een beperkt aantal, meestal duurdere, programma's geeft in een apart venster of in een zogenaamde pop-up (verschijnt meestal als je de muis over een bepaald woord beweegt) een grammaticale analyse van ieder afzonderlijk woord van een tekst. Analyse op zinsniveau is nog betrekkelijk zeldzaam en wordt alleen aangetroffen in geavanceerde, duurdere programma's zoals Accordance, BibleWorks en SESB.

Tussen de teksten in verschillende vensters kunnen dan ook anderszins allerlei woorden met elkaar verbonden worden, zodat je bijvoorbeeld bij een geciteerd bijbelvers in een commentaar of ander werk direct naar de betrokken bijbelplaats kunt gaan, of direct vanuit een in een vertaling voorkomende naam kunt gaan kijken in een bijbelse encyclopedie.

En dan heeft ieder programma daarbovenop weer zijn eigen extra's, zoals grammatica's, commentaren, bijbelatlassen, tijdstabellen en allerlei andere werken. Het kan erg moeilijk zijn om uit al deze hulpmiddelen datgene te kiezen waar men het meeste aan heeft. Uiteraard hangt dat vooral ook sterk af van de eigen belangstelling, maar aan het eind van dit artikel zullen we toch proberen om een paar praktische richtlijnen te geven. We zullen nu eerst een aantal programma's heel kort bespreken, met een website waar meer informatie te vinden is erbij, geordend volgens drie groepen: gratis programma's die op de pc (in het bijzonder Windows of Macintosh) draaien, commerciële programma's op de pc en tenslotte gratis programma's die via internet te gebruiken zijn.

Van de vele aspecten die al deze programma's hebben, wijzen we steeds in het bijzonder op Nederlandse Bijbelvertalingen en op teksten in de oorspronkelijke talen Hebreeuws, Aramees en Grieks. Bij het laatste vermelden we of de betreffende teksten gecodeerd zijn in Unicode. In Unicode heeft iedere functioneel te onderscheiden letter (maar niet iedere lettervorm) een unieke code. Dus een letter a heeft dezelfde code als *ā*, *á*, *à*, *ä*, enzovoorts, maar een Russische a of een Griekse alfa hebben weer een andere code. Unicode letters zitten in een soort pakketten, die niet allemaal dezelfde inhoud hebben. Vroeger had je een lettertype als Times, en daar zat precies in wat de naam zei. Nu heeft men in die pakketten vaak ook Hebreeuwse, Griekse en andere letters erbij gestopt, wat verwarrend kan zijn, omdat de tekstverwerker gewoon Times (of een ander lettertype) aangeeft, terwijl je Grieks of Hebreeuws op het scherm en het papier ziet. Een belangrijk onderscheid tussen Unicode letters is verder dat alleen zogenaamde Open Type lettertypes in staat zijn om Hebreeuwse klinkertekens of Griekse accenten onder of boven de letters waar ze bijhoren te zetten. Letters in Unicode maken het mogelijk om teksten in die talen te kopiëren en direct te gebruiken in bijvoorbeeld tekstverwerkers. Andere systemen van codering betekenen meestal dat men eerst zelf de betreffende lettertypes moet installeren en bovendien iedereen die die teksten wil gebruiken dat ook moet laten doen. Andere onderdelen zijn zeker niet onbelangrijk, maar dit zijn de hulpmiddelen waar Nederlandse gebruikers vooral naar zullen grijpen.

## gratis programma's op de pc

Er zijn een aantal programma's beschikbaar die je vanaf het internet kunt downloaden en die door idealistische individuen of organisaties gratis ter beschikking gesteld worden. Voor Nederlandse gebruikers is meestal een nadeel dat ze uitsluitend vertalingen in onze taal hebben opgenomen die zonder kosten ter beschikking staan, wat in de praktijk gewoonlijk betekent dat ze alleen de Statenvertaling hebben. In hun gebruik en weergave van teksten in de grondtalen zijn ze onderling nogal verschillend: sommige geven geen of nauwelijks grondteksten, terwijl je bij andere soms uit vijf verschillende Griekse teksten van het Nieuwe Testament kunt kiezen. Uit het ruime aanbod (zie via de verschillende internetsites o.a. ook Bijbel Aktueel, BiblePro en Theophilos) stellen we hier enkele interessante programma's kort voor.

### *E-Sword (voor Windows)*

E-Sword is gemaakt door Rick Meyers en is buitengewoon simpel in het gebruik, maar zit wel erg goed en duidelijk in elkaar. Van de Nederlandse vertalingen heeft het alleen de Statenvertaling. Het heeft een Hebreeuwse tekst, maar die is zonder klinkers of zangtekens. Te downloaden vanaf <http://www.e-sword.net>, waar je ook naar behoefte aanvullende modules met vertalingen en andere materialen kunt ophalen.

### *The Sword (Windows)*

The Sword (alweer zo'n krijgslustige naam) is afkomstig van de CrossWire Bible Society. Aantrekkelijk ervan is dat het toevoegen van vertalingen, naslagwerken en commentaren automatisch kan gebeuren, via de zogenaamde Install Manager, die in een venster aan de rechterkant te zien geeft wat er al op je computer geïnstalleerd is, en links wat je vanaf de server eraan toe kunt voegen. Een paar keer klikken en het bestand wordt gedownload en verhuist dan van links naar rechts en je kunt het gaan gebruiken. Een aardig extra is dat er woordenlijsten tussen het Engels en allerlei andere talen bijzitten, die je vanuit het programma kunt gebruiken en die ook nuttig kunnen zijn als je niet met de Bijbel bezig bent. Te downloaden vanaf <http://www.crosswire.org/sword/index.jsp>. Hebreeuwse teksten van de bekendste twee oude handschriften, die van (het voormalige) Leningrad en die van Aleppo, zijn beschikbaar, de eerste met klinkertekens en zangtekens, de tweede alleen met medeklinkers. Ook hier van de Nederlandse vertalingen alleen de Statenvertaling.

Van deze Windows-versie afgeleid is MacSword, een nuttig programma voor op de Macintosh, dat echter qua mogelijkheden ver achterloopt op de Windows-variant. Te downloaden vanaf <http://www.macsword.com>.

## commerciële programma's

### *Online Bible*

De Online Bible is bekend en populair in Nederland, veel mensen hebben een abonnement op een jaarlijkse update via de firma Importantia. Er zit heel veel in, ook teksten binnen en buiten de Bijbel die je elders niet gemakkelijk in elektronische vorm vindt. Het grote nadeel is dat de installatie ervan geen sinecure is en de documentatie daarvan ook niet altijd even duidelijk is. Meestal lukt het uiteindelijk wel, maar het is bijvoorbeeld echt moeilijk uit te vinden hoe je een bepaalde tekst of vertaling aan het al geïnstalleerde programma toe kunt voegen. In feite is er sprake van het bekende fenomeen van de remmende voor-

sprong: men heeft blijkbaar geen reden of mogelijkheid gezien om de installatieprocedure aan de tegenwoordige eisen aan te passen en dat is jammer. Website van Importantia: <http://www.onlinebijbel.nl> of <http://www.onlinebible.org>. Oorspronkelijke site (nu al een tijd niet bijgewerkt): <http://www.ccel.org/olb>; actuele Noord-Amerikaanse site <http://www.onlinebible.net>, Verenigd Koninkrijk <http://www.onlinebible.co.uk>.

### *BibleWorks (Windows)*

BibleWorks is het werkpaard onder de bijbelprogramma's. Onlangs is daarvan versie 7 verschenen, maar de versies 5 en 6 zijn nog bij velen in gebruik, omdat ze voor de behoeften van de meeste gebruikers nog steeds adequaat zijn. Interessant kenmerk is dat je het programma op drie verschillende niveaus kunt gebruiken, van beginner tot echte expert. Het laatste niveau geeft veel mogelijkheden, maar er is wel een echte studie nodig om daarmee te opereren. Op beginnervniveau kun je meteen aan de slag, maar veel zoekacties zijn dan niet mogelijk. Aardig is dat de hele bijbeltekst grammaticaal geanalyseerd is: als je met de muis boven een bepaald woord hangt, krijg je de volledige uitleg van de vorm te zien in een apart venster. Alle gangbare Nederlandse bijbelvertalingen zijn opgenomen. De Hebreeuwse en Griekse tekst zijn in een eigen lettertype opgenomen. In versie 7 zit nu ook de mogelijkheid om de teksten als Unicode te exporteren. De website van het programma is <http://www.bibleworks.com>.

### *Accordance (Macintosh, zowel OS X als oudere systemen, vanaf 7.5.3).*

Accordance is de Mercedes van de bijbelprogramma's: het werkt niet alleen goed, maar ziet er ook nog eens aantrekkelijk uit. Aan het uiterlijk van de gebruikerskant, de 'human interface', is duidelijk veel aandacht besteed. De zoekmogelijkheden zijn indrukwekkend, en behoorlijk intuïtief in het gebruik. Ook hier zijn de grondteksten (en een aantal andere) grammaticaal geanalyseerd. De website is <http://www.accordancebible.com>.

Een van de aardige aspecten van dit programma is dat het ook draait op Windows-computers, als je daar eerst een Macintosh-emulator op installeert, genaamd Basilisk II, die je gratis kunt downloaden vanaf dezelfde Accordance website: <http://www.accordancebible.com/resources/support/emulator.php>. Als je Basilisk II opstart, verandert een stukje van je computer in een bejaarde Macintosh (systeem 7.5.5, de versie van omstreeks 1995), die echter perfect in staat is om Accordance te draaien. De enige problemen die men niet voor ons heeft opgelost is ten eerste hoe je de resultaten kunt printen, dat moet nu nog op een vrij omslachtige manier, via een pdf-bestand (dat een soort foto van de bladzijden bevat), dat je onder Windows kunt printen, en ten tweede hoe je de resultaten zou kunnen overbrengen naar Windows-programma's.

### *Logos en SESB*

Dit zijn bijzondere programma's: het gebruik ervan betekent smullen, zowel voor de (gefortuneerde) veelvraat als voor de (getalenteerde) fijnproever! Het Logos platform<sup>6</sup> is in feite een enorme theologische bibliotheek met inmiddels al meer dan 4000 gedigitaliseerde boeken: oude maar ook heel recentelijk uitgegeven, wetenschappelijk en populair, bijbels in de grondtalen en in alle mogelijke oude en nieuwe vertalingen. Die boeken, die voor een redelijke prijs aangeschaft moeten worden, kan men nu lezen via het beeldscherm en doorzoeken, men kan ze geheel of gedeeltelijk in een eigen tekstverwerker halen met alle

mogelijkheden van dien. Het mooiste binnen dit systeem is echter dat de boeken zodra men ze heeft geïnstalleerd op de computer op ingenieuze wijze met elkaar verbonden zijn. Geeft men via de centrale zoekfunctie bijvoorbeeld een bijbeltekst op, dan krijgt men alles wat min of meer op die tekst betrekking heeft in alle aanwezige boeken voorgeschoteld. Voor de bijbels zijn weer extra zoekmogelijkheden beschikbaar, waarbij onder meer op fraaie grafische wijze de grammaticale relatie tussen de woorden in een zin in beeld gebracht kan worden en ook zaken als de afwisseling van enkelvoud en meervoud of van verschillende werkwoordsvormen in een bepaalde passage.

De Logos software is duidelijk gericht op de Amerikaanse markt. Daar is met de introductie van de Stuttgarter Electronic Study Bible, die binnen het Logos-systeem werkt, op dit platform enige verandering in gekomen. In samenwerking met onder andere de VU (Werkgroep Informatica rond prof.dr. Eep Talstra), het NBG en de Deutsche Bibelgesellschaft is een zeer interessant bijbelsoftware pakket ontstaan. Het koppelt het bovengenoemde ingenieuze maar toch eenvoudig te begrijpen en te bedienen zoekstelsel aan een aantal zeer belangrijke databestanden. Dat is om te beginnen de aan de VU ontwikkelde (maar helaas nog niet voltooide) weergave van de bijbeltekst waardoor het onder andere mogelijk is om heel precies zinsconstructies te bestuderen. Een ander onderdeel dat niet of nauwelijks in andere software te vinden is, betreft de mogelijkheid om te zoeken in het tekstkritisch apparaat van de edities van de BHS voor het Oude Testament en van Aland voor het Nieuwe. In Nederland zal men behalve met de mogelijkheid om de NBV te integreren ook blij zijn nu op deze wijze te kunnen beschikken over de tekst van de vertaling van Buber en Rosenzweig. Hebreeuwse en Griekse teksten kunnen als Unicode worden geëxporteerd.

### **programma's op internet**

Er zijn ook bijbelprogramma's die je rechtstreeks op het internet kunt gebruiken. Het grote voordeel is dat je ze altijd en overal vandaan kunt raadplegen als je maar een redelijk snelle internetverbinding en een moderne computer hebt. Maar die twee voorwaarden betekenen natuurlijk wel dat ze voor een aantal gebruikers niet praktisch bruikbaar zijn. Een tweede plezierige kant is dat ze normaal gesproken gratis zijn. Er zijn ook programma's die voor een beperkte betalende groep (bijvoorbeeld donateurs van een instelling) via internet raadpleegbaar zijn, maar die laten we hier buiten beschouwing; we kijken alleen naar de programma's die direct voor iedereen zijn te raadplegen.

#### *OSIS Bible Tool*

De OSIS Bible Tool staat op de website van de al genoemde Crosswire Bible Society<sup>7</sup>. Hier kun je, afhankelijk van de breedte van je scherm, maximaal een stuk of 4-6 parallelle bijbelteksten, vertalingen en commentaren naast elkaar krijgen. Helaas vinden we ook hier weer van de Nederlandse bijbels alleen de Statenvertaling. Wel bruikbare (Unicode) Hebreeuwse en Griekse teksten.

#### *Bible and Commentary Browser*

Bible and Commentary Browser<sup>8</sup> is een heel mooie site met veel mogelijkheden. Bij het opstarten zie je twee vensters, die dezelfde mogelijkheden hebben. Onder vier tabbladen vind je bijbelteksten, commentaren, verwijzingen vanuit publicaties die op de eigen websites beschikbaar zijn en links naar bronnen op

andere sites. Hoewel de lay-out enkele beperkingen heeft, is het een heel rijk hulpmiddel waar je dingen vindt die elders niet aanwezig zijn. Twee Hebreeuwse teksten, waarvan één alleen translitteratie heeft en de andere (blijkbaar gericht op eerdere operating systems) onder Windows XP het Hebreeuws achterstevoren afbeeldt. En natuurlijk weer alleen de Statenvertaling.

#### *Bible Gateway*

De Bible Gateway<sup>9</sup> is vrij simpel, maar bevat weer een aantal vertalingen die elders niet te vinden zijn, bijvoorbeeld onze Nederlandse Het Boek (maar weer geen Statenvertaling), Hebreeuwse tekst in Unicode (Leningrad tekst), diverse Griekse teksten van het Nieuwe Testament zonder accenten. Het is er een goed voorbeeld van dat ook wat minder uitgebreide websites soms uniek materiaal hebben.

#### *Blue Letter Bible*

De Blue Letter Bible website<sup>10</sup> heeft niet veel bijzondere dingen, wel afbeeldingen van een aantal oude kaarten en de mogelijkheid om in een aantal oudere bijbelse woordenboeken tegelijk te zoeken. Ook hier geldt weer dat er een paar bijzondere dingen zijn, en dat het natuurlijk mogelijk is dat dit nu precies is wat men in een bepaald geval nodig heeft.

#### *Voorgedragen Hebreeuwse tekst*

'Atelier du Carmel' verkoopt bandjes en CD's van de Hebreeuwse tekst van vrijwel het hele Oude Testament, voorgelezen door een intussen overleden pater met een zeer avontuurlijke levensloop, Abraham Shmueloff<sup>11</sup>. 'Academy of Ancient Languages' heeft de geluidsbestanden met toestemming van de eigenaars omgezet in MP3-formaat en je kunt deze downloaden op hun website [http://www.aol.org/hebrew\\_audiobible.htm](http://www.aol.org/hebrew_audiobible.htm); ze zijn ook te vinden op <http://www.audioscriptures.org/audio/0123/OT/OT.htm>.

Een traditieel-joodse (Askenazische) voordracht van de Tora, de vijf Boeken van Mozes, en de Haftarot, de gedeelten van de profetische boeken die in de liturgie van de synagoge met de Tora verbonden worden, met nog een aantal andere handige hulpmiddelen, is te vinden op Navigating the Bible II: Online Bar/Bat Mitzvah Tutor.<sup>12</sup>

#### *NBG-site*

Moeten we de Vertaling-1951 en de Nieuwe Bijbelvertaling van 2004 in alle niet-commerciële programma's ontberen, het Nederlands Bijbelgenootschap stelt ze wel in beperkte mate op een gelieerde site ter beschikking, naast de katholieke Willibrordvertaling en de Groot Nieuwsbijbel: <http://www.bijbelja.net>.

#### *Aleppo-codex*

Op een prachtig uitgevoerde website <http://aleppocodex.org> kunnen we het beroemde Hebreeuwse bijbelhandschrift dat vroeger in Aleppo bewaard werd in zijn geheel (althans het deel dat niet verloren gegaan is) raadplegen, inclusief mogelijkheden voor vergroting van details en bladeren in het handschrift.

#### **commentaren**

Wie commentaren in de computer wil gebruiken heeft voorsnog niet veel keus. Een aantal (veel) oudere commentaren met orthodox-protestantse achtergrond,

zoals die van Calvijn en Matthew Henry, zijn gratis beschikbaar in elektronische vorm en zijn dan ook door de makers van allerlei programma's dankbaar overgenomen. Voor wat minder belegen commentaren (de term is zeker niet denigrerend bedoeld) moet meestal afzonderlijk betaald worden. Logos, dat immers een volledig bibliotheekstelsel beoogt te zijn, heeft er een behoorlijk aantal van op de plank liggen, maar ze zijn zeker niet goedkoop (wel veel minder duur dan de gedrukte versies). Ook de afzonderlijk commentaren op CD-ROM, die door uitgevers vaak naast de gedrukte versie aangeboden worden, slaan een behoorlijke bres in het budget. Daar komt bij dat het in de meeste gevallen gaat om in de computer ingevoerde boekwerken. Wat eigenlijk nog nauwelijks bestaat, zijn commentaren die speciaal bedoeld zijn om de computergebruikende bijbellezer en -onderzoeker van dienst te zijn. De manier van lezen en raadplegen via het beeldscherm verschilt immers immens van die van het traditionele boek. Het beeldscherm heeft immers mogelijkheden die het boek niet heeft, zoals rechtstreekse verbindingen, 'links' in computertaal, met andere bestanden of audio-visuele middelen, maar ook duidelijke beperkingen. Zo zijn bladeren en het overzien van een hele bladzij veel moeilijker geworden. Een interessante poging om een aan de computer aangepast commentaar te schrijven is te vinden op de site van Tim Bulkely uit Nieuw-Zeeland, die het boek Amos uitgebreid behandelt<sup>13</sup>.

#### **een paar overwegingen en richtlijnen voor aanschaf en gebruik**

Bijbelsoftware wordt wel eens denigrerend aangeduid als speelgoed. Daar zit een kern van waarheid in. Het kan gebeuren dat een gebruiker blijft steken in het uitproberen van wat er allemaal kan met het programma waarover hij of zij de beschikking heeft. Daarom is het goed om een afweging te maken tussen het doel dat men zich stelt en de middelen (computer en software) die men nodig heeft om dat doel te bereiken. Iedere gebruiker heeft zijn of haar unieke prioriteiten en men moet dus beginnen met voor zichzelf duidelijk te krijgen wat men precies wil bereiken. De een zal zoveel mogelijk Nederlandse vertalingen willen hebben, de ander de mogelijkheid om Griekse of Hebreeuwse teksten te doorzoeken, een derde wil Calvijns commentaar onder handbereik hebben. Wie nadenkt over de aanschaf van een bijbelprogramma kan het beste eerst kijken naar wat al in gratis programma's, in het bijzonder via het internet, wordt aangeboden. Dan blijft er vanzelf een lijstje met wensen over waarvoor men naar commerciële programma's kan gaan kijken. Bij alle terechte zuinigheid is het overigens wel goed om op te merken dat in computerland de verhoudingen soms een beetje zoek lijken. Men heeft er aan de ene kant geen moeite mee om regelmatig veel geld neer te leggen voor de nieuwste en snelste hardware, terwijl men wat betreft de software voor een koopje en liefste gratis uit wil zijn en in het kopieergedrag een rekbare moraal blijkt te hebben. Zelfs voor de meest geavanceerde bijbelsoftware volstaat doorgaans een eenvoudige computer. Men zou dus om verschillende redenen kunnen overwegen om eens wat meer aan de software dan aan de hardware te spenderen.

Dat gezegd hebbende, zien we natuurlijk dat het voor de portemonnee en voor het gebruiksgemak grote voordelen heeft om vanuit één enkel programma te werken in plaats van een aantal verschillende open te hebben. De omvangrijke programma's Logos (met de SESB), BibleWorks en Accordance zullen ook op nieuw opgekomen vragen vaak antwoord kunnen geven. Logos en Accordance zijn wat dat betreft door de modulaire structuur van aanschaf minder flexibel

dan BibleWorks, waarbij de meeste onderdelen al in het pakket zitten. In het geval van de eerste twee is een combinatie met een gratis programma als The Sword of e-Sword, of één van de bijbelsites op het internet in ieder geval te overwegen, omdat ook de eenvoudigste modules anders betaald moeten worden.

Een punt dat verder altijd overwogen dient te worden, is of men voor onderwijs of voor eigen gebruik teksten wil plakken en bewerken in andere documenten. Als men Hebreeuwse of Griekse letters wil gebruiken, moet men wel haast een programma nemen dat de grondteksten in Unicode heeft, of de teksten daarnaar kan uitvoeren. Anders moet ervoor gezorgd worden dat de afwijkende lettertypes ook op alle computers waar men het resultaat wil lezen aanwezig moeten zijn. Dat is niet alleen ouderwets, maar ook erg omslachtig. Als dat echter eenmaal in orde is, kun je met behulp van tekstverwerkers die Hebreeuws ondersteunen, zoals Mellel (voor de Macintosh, alleen onder OS X), Word 2003 en OpenOffice (voor Windows, i.h.b. Windows XP), en Google Docs<sup>14</sup> heel mooie documenten maken. Mellel is redelijk goedkoop, Word 2003 meestal erg duur (tenzij men ergens werkt of studeert waar een contract met Microsoft is afgesloten, dan kan het goedkoop zijn), OpenOffice en Google Docs zijn gratis. Google Docs is betrekkelijk simpel, maar heeft als voordeel dat de documenten op de Google servers bewaard worden en je er via het internet altijd bij kunt, ook vanaf verschillende computers.

Hoe dan ook, het gebied van de bijbelsoftware is voortdurend in beweging en het is verstandig om zich uitgebreid te oriënteren op de eigen wensen en behoeften en de nieuwste ontwikkelingen op dit gebied. We hopen dat dit artikel er een bijdrage aan levert om dat beter te kunnen doen.

*Dr. K. Spronk is hoogleraar Oude Testament aan de Theologische Universiteit Kampen;*

*Dr. J.-W. Wesselius is universitair hoofddocent Semitica aan de Theologische Universiteit Kampen.*

## Noten

1. bijvoorbeeld het artikel dat te vinden is op <http://rosetta.reltech.org/TC/volo8/Tov2003.html>
2. <http://biblical-studies.ca/software/>
3. <http://www.bsreview.org/>
4. op <http://www.tyndale.cam.ac.uk/Tyndale/TTech.htm>
5. <http://bijbel.startpagina.nl>,
6. zie <http://www.logos.com>
7. <http://www.crosswire.org/study/index.jsp>
8. <http://www.ccel.org/jsp/bcb/main.jsp>
9. <http://www.biblegateway.com>
10. <http://www.blueletterbible.org>
11. <http://v1.carmel.asso.fr/atelierducarmel/hebrewbible.shtml>
12. <http://bible.ort.org/intro1.asp?lang=1>
13. <http://www.bible.gen.nz>
14. via het internet, <http://docs.google.com>